

Михайло Грушевський як особистість і науковець: особливості рецепції у наукових колах Одеси наприкінці ХІХ – першої половини ХХ століття

У статті проаналізовано проблему сприйняття представниками наукових кіл Одеси особистості та інтелектуальної діяльності М. Грушевського. Представлено ступінь опрацювання теми в історіографії та зроблено спробу характеристики теоретичного підґрунтя методологічної моделі історичної рецепції. Доведено, що на оцінки постаті науковця його реципієнтами значною мірою впливали їх морально-психологічні риси характеру та події суспільно-політичних процесів на теренах України першої половини ХХ ст.

Ключові слова: Михайло Грушевський, особистість, науковець, Одеса, колеги, рецепції.

Валерій Левченко

Михаил Грушевский как личность и учёный: особенности рецепции в научных кругах Одессы в конце ХІХ – в первой половине ХХ века

В статье проанализирована проблема восприятия представителями научных кругов Одессы личности и интеллектуальной деятельности М. Грушевского. Представлены степень разработки темы в историографии и предпринята попытка характеристики теоретической основы методологической модели исторической рецепции. Доказано, что на оценки личности учёного его реципиентами в значительной степени влияли их морально-психологические черты характера и события общественно-политических процессов на территории Украины первой половины ХХ в.

Ключевые слова: Михаил Грушевский, личность, учёный, Одесса, коллеги, рецепции.

Valery Levchenko

Michael Hrushevsky as a person and scientist: reception features the scientific community of Odessa in the late ХІХ – the first half of the ХХ century

The article analyzes the problem of the perception of academics of Odessa, personalities and intellectual activity of M. Hrushevsky in the late ХІХ – the first half of the ХХ century.

Presents the degree of elaboration of the theme in the historiography and characteristics of theoretical foundations methodological models of historical reception.

The peculiarities of perception of scientific ideas M. Hrushevsky historians of Odessa in the light of their belonging to different generations of the local academic environment in the late ХІХ – the first half of the ХХ century.

The basic forms and manifestations of the effect of a wide range of mazzanayeva factors on the historical reception of the personality and intellectual activity of M. Hrushevsky. It is proved that the evaluation of the scientist's personality, his recipients were largely influenced by their psychological traits and events in social-political processes on the territory of Ukraine in the first half of the ХХ century.

Outlined the scale of the reactionary campaign of the Soviet authorities proposed by the historian conception of history of Ukraine and scientific-organizational activities in the field of historical science.

Key words: Michael Hrushevsky, personality, scientist, Odessa, colleagues, reception.

*Нам не дано передугадать,
Как слово наше отзовется, —
И нам сочувствие дается,
Как нам дается благодать...*

Ф. І. Тютчев [46]

Особистість та інтелектуальна діяльність М. Грушевського формувалися і розвивалися в певних координатах простору і часу, а їх системний аналіз та всебічне сприйняття неможливе без дослідження рецепцій з боку його колег.

У різні історичні епохи зі зміною умов існування по-різному розкриваються природа і можливості людини, світосприйняття, соціальні взаємодії, ментальність, пізнавальні пріоритети, індивідуальні якості, тенденції в розвитку культури, фахова діяльність тощо. Взагалі йдеться про певний культурний фонд людини: ідеї, уявлення, віру, цінності, стереотипи, символи, міфи, різні за формами і форматами комунікативні елементи в інтелектуальному просторі за часів її життя. У цьому контексті постає гострий інтерес до визначення рецепцій особистості та основних напрямів інтелектуальної діяльності М. Грушевського в сучасній українській історіографії персоналістичного підходу – вивчення біографій визначних представників вітчизняної історичної науки доби національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття, в якому він посідає провідне місце.

Наявність такого явища як рецепції особистості та інтелектуальної діяльності М. Грушевського на науковій ниві ХХ – початку ХХІ ст. відома не тільки науковцям, а й широкому загалу. Абсолютно природне в даному випадку поширення зацікавленням рецепцій відносно цієї постаті в сучасній свідомості суспільства на тлі чергової хвилі національно-культурного відродження українського народу у складних соціально-політичних умовах початку ХХІ ст.

На сьогодні світова історіографія має колосальний пласт наукової літератури, в якій через призму різних поглядів дана оцінка особистості та інтелектуального життя М. Грушевського. Це при тому, що в радянській Україні, на відміну від української діаспори, впродовж майже півстоліття (друга половина 1930-х – перша половина 1980-х рр.) всі питання, що стосувалися будь-яких аспектів його діяльності, з ідеологічних міркувань замовчувалися, викривлялися або

фальсифікувалися. Починаючи з часів перебудовних процесів постать М. Грушевського опинилася в епіцентрі історіографічних розвідок, що сприяло появі масиву нових наукових праць. У цілому весь корпус історіографії щодо окресленої теми за різними ознаками (хронологією, географією, проблематикою тощо) відповідно до запропонованої одеською дослідницею Т. Поповою проблемно-дисциплінарної структури історичних досліджень [36], [37], можна поділити на декілька умовних складових. Так, за хронологією виділяємо чотири періоди: 1) «імперський» (до 1920 р.) [19], [23]; 2) «ранньорадянський» (1920-ті – перша половина 1930-х рр.) [3], [4], [50], [68]; 3) «пізньорадянський/діаспорний» (друга половина 1930-х рр. – перша половина 1980-х рр.) [1], [5], [8], [13], [16], [31], [34]; 4) «самостійницький» (друга половина 1980-х рр. – початок ХХІ ст.) [6], [7], [10], [11], [12], [14], [15], [26], [29], [33], [35], [41], [42], [44], [52], [64], [66], [67], [69]. За географією проживання авторів наукових розвідок щодо рецепцій постаті М. Грушевського весь комплекс історіографії можна поділити на українську, російську, польську, американську, канадську тощо. За проблематикою історіографію грушевськознавства умовно можна поділити на п'ять блоків. Перший блок – це праці, присвячені безпосередньо біографії М. Грушевського [8], [15], [16], [64], [66] та ін. До другого блоку відносимо наукові розвідки, в яких розглядався аспект громадсько-політичної діяльності історика [1], [11], [33], [34], [35] та ін. За третім блоком закріплюємо студії, що висвітлюють його роль в інституціональному становленні та розвитку української національної науки [14], [44], [52], [67] та ін. Четвертий блок склали праці, в яких персона М. Грушевського розглядалася в певному контексті наукової діяльності: історії [65]; історіографії [3], [5], [9], [10], [29], [31], [41], [54], [69]; історіософії [13], [41], [42]; археографії [7]; методології [13], [53]; літератури [6] тощо. До п'ятого блоку увійшли дослідження, що безпосередньо вивчають історію грушевськознавства [12] та ін. За жанровим принципом весь корпус історіографії грушевськiани – це монографії, дисертаційні дослідження, статті в наукових збірках і словниково-енциклопедичних виданнях, матеріали конференцій, газетна періодика тощо.

Отже, історіографія з окресленої проблематики склала новий дослідницький ландшафт у

світовій історичній науці – грушевськознавство. Сформована наукова спільнота грушевськознавців сьогодні представлена фахівцями в різних галузях самостійних розділів соціогуманітаристики з різних країн світу. За дисциплінарним принципом грушевськознавче товариство включає істориків, літературознавців, філософів, культурологів, соціологів тощо.

Незважаючи на інтенсивний розвиток грушевськознавства за останню чверть століття, йому властива значна розпорошеність його представників не тільки на міждержавному і дисциплінарному рівнях, але і в межах національно-регіональних дослідницьких просторів. Цей історіографічний процес має непросту конфігурацію розвитку, значний просторовий діапазон дослідницьких «центрів» (Дрогобич, Київ, Львів, Нью-Йорк, Торонто тощо), свій ритм руху тощо.

На когнітивному рівні інституціоналізація грушевськознавства знайшла на сьогоднішній день достатньо виразні контури: складено об'єктно-предметну галузь досліджень, визначено широке проблемно-дослідницьке поле, сформовано джерельну базу, намічено дисциплінарні й міждисциплінарні підходи до аналізу особистості та інтелектуальної діяльності М. Грушевського, запропоновано перші концептуальні побудови досліджень, але поряд з цим існує й комплекс проблем. До деяких із вищезгаданих слід віднести також помітну тенденційність у висновках публікацій окремих російських авторів [25], [40], що зумовлено їх упередженим ставленням не до постаті М. Грушевського, а в цілому до культури українського народу.

Позитивним явищем у цій проблематиці виступає постійне зростання кількості праць рецептивного характеру. Розмірковування про відношення інтелектуальної спадщини М. Грушевського до сучасності наявні в дослідженнях багатьох науковців. Характерним прикладом цього виступають праці В. Тельвака [54], [55], [56], [57], [58]. До ретельно проведеного науковцем аналізу проблеми сприйняття сучасниками М. Грушевського його особистості та творчої спадщини вважаємо за потрібне додати деякі штрихи рецепції у наукових колах Одеси першої половини XX століття.

На такому, навіть пунктирно окресленому, тлі стає зрозумілою актуальність додаткового осмислення рецепції постаті М. Грушевського, що

виклад інформації про нього, про його місце в історії української культури та його роль у світовій історичній науці, є необхідним та відповідає сучасним здобуткам грушевськознавства і новітнім методологічним засадам історичної науки. Отже, постає завдання дослідити рецепції особистості та інтелектуальної діяльності історика у колі колег з Одеси як одного з провідних науково-освітніх центрів України. До того ж актуальність заявленої теми дослідження зумовлена її практичною нерозробленістю у науковій літературі. Не вказуючи на праці, що мають дотичне відношення до вказаної проблематики, на сьогодні можемо назвати тільки трьох авторів, які зробили перші спроби у розв'язанні цього питання. Це студії В. Хмарського, Л. Білусової та В. Заруби. Перші двоє колег у статті «М. С. Грушевський і одеські науковці» [60] на підґрунті листування між істориком і трьома одеськими адресатами окреслили налагоджування його наукових комунікативних зв'язків із корпорацією одеських вчених-істориків. Недоліком цієї розвідки виступають вузькі хронологічні рамки, охоплюючі період 1894–1917 рр, про що зізнаються й самі автори [60, с. 68]. Хоча, на скільки сьогодні відомо, наукові зв'язки між М. Грушевським і його одеськими колегами мали свою історію до початку 1930-х рр. В. Заруба є автором ґрунтовної праці, присвяченої М. Слабченку [17], який був одним із активних реципієнтів особистості та інтелектуальної діяльності М. Грушевського. Саме в цій книжці подано фактологічні матеріали, які яскраво розкривають міжособистісні відносини з боку одеського історика на тлі складної ситуації у фаховому середовищі українських вчених у 1920-х рр. У зв'язку з цим виникає потреба проаналізувати рецепції постаті М. Грушевського на прикладі одного із соціокультурних прошарків України – одеської академічної спільноти періоду від кінця XIX до першої половини XX ст. Окреслені зовнішні часові межі обумовлені певними історичними подіями. Нижня межа пов'язана з початком ведення М. Грушевським наукових комунікаційних зв'язків з одеськими колегами, а верхня – визначається радикальною зміною парадигми у радянській історичній науці другої половини 1950-х рр.

Мета статті полягає у розкритті динаміки і логіки рецепції особистості та інтелектуальної діяльності М. Грушевського, що зумовлено

іманентними особливостями його світогляду та основними концептами несталої соціокультурної політики на теренах України наприкінці XIX – першої половини XX ст. При цьому ставляться і розв'язуються такі конкретні завдання: встановити концептуальні віхи рецепції постаті М. Грушевського у наукових колах Одеси; окреслити основні тенденції сприйняття та реінтерпретації його фахової творчості в колі одеських вчених-істориків; висвітлити специфіку наукової комунікації історика з одеськими реципієнтами; охарактеризувати форми та прояви ідеологізації особистості та інтелектуальної діяльності вченого; виявити типологічні відповідності/відмінності рецепцій.

Рецепції особистості та інтелектуальної діяльності Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) як феномена культури українського народу кінця XIX – першої третини XX ст. настійно вимагають наукового аналізу, який стає можливим на сучасному етапі у зв'язку з розширенням меж історіографічних, методологічних та історико-культурологічних досліджень.

Незважаючи на те, що історія становлення теорії рецепції в історичній науці є фактом сталим, все ж вважаємо за необхідне окреслити деякі її нюанси з авторськими ремарками та доповненнями. Як відомо, теорія рецепції (лат. *receptio* – прийняття, сприйняття) – це варіант літературної теорії читачького відгуку, яка підкреслює індивідуальність сприйняття і тлумачення літературного тексту кожним читачем. Теорія рецепції в основному належить до сприйняття аудиторією комунікаційних моделей. У літературних дослідженнях теорія рецепції вперше з'явилася у працях західноєвропейських вчених 1960-х рр. [63]. Отже, у літературознавстві теорія рецепції зведена до смислової парадигми «автор – текст – читач» та розглядає проблеми сприйняття, пізнання, осмислення, інтерпретації літературного твору саме читачем (реципієнтом), який виступає суб'єктом сприймання тексту і створює «власний твір».

На відміну від сприймання творів художньої літератури апперцепція історичних наукових праць вимагає наявності фахової підготовки, яка включає в себе безпосереднє сприйняття, обмірковування змісту, його оцінку на тлі інших історіографічних напрацювань, як результат всього цього, вплив опублікованих історичних досліджень на реципієнта. До того ж історична наукова

література достатньо специфічна та має популярність переважно тільки серед певних представників соціогуманітарних дисциплін. Це призводить до того, що історики, не знаходячи зацікавленості до своїх праць серед широкого загалу, обмежені у сприйнятті своїх студій у колі колег, яке, у свою чергу, на відміну від любительського зацікавлення більшості читачів літературними творами, продукує кваліфіковане судження збоку, і не загальнонаукове, а вдумливе, кваліфіковано-критичне і, в більшості випадків, прихильне.

Розглянувши теоретичні погляди на структуру процесу історичної рецепції виділимо дві її стадії, які ідентичні з літературною рецепцією [24, с. 83]: 1) безпосереднє, первинне сприйняття; 2) вторинне, опосередковане сприймання. У першому переважають чуттєво-емоційні елементи фахової діяльності реципієнта; у другому – логічно-раціоналістичні дії. До першої стадії історичної рецепції відносимо читання текстів, що супроводжується активними усними чи письмовими відгуками на них, а також усі форми професійної діяльності, які іноді містять суб'єктивне ставлення реципієнта до автора на морально-психологічному рівні. До другої – наукові праці, навчально-методичну літературу, – все те, що є виявом інтерпретації текстів історика його колегами. Отже, історична рецепція за структурністю і основними концептами є багатобічним за змістом і обсягом поняттям, яке заслуговує на подальше комплексне теоретичне і практичне дослідження.

Із поширенням в Україні рецептивних досліджень у царині соціогуманітарних наук на сьогодні маємо значний спектр методологічних засад, оновлений арсенал методико-дослідницького інструментарію для реконструкції динаміки рецепції особи та її діяльності в мінливому соціокультурному контексті. Основними методологічними принципами вивчення особистості та інтелектуальної діяльності М. Грушевського, як складової його соціальної діяльності, виступають діяльний і системний підходи. Згідно з діяльним підходом, як зазначають сучасні науковці [32], початковим поняттям для характеристики соціальних процесів і явищ є людська активність, двома сторонами якої виступають діяльність і поведінка. Зокрема, для методологічно коректного визначення категорії «соціальна діяльність» необхідно виходити з більш загальної

категорії – «соціальна активність». Системний підхід вимагає розглядати соціальну діяльність як складну, але цілісну – багаторівневу і багатокомпонентну – соціальну систему. Це, передусім, означає, що елементи соціальної діяльності як чинники соціальної активності утворюють систему, тобто деяку цілісність, властивості якої не зводяться до властивостей складових її елементів, зокрема, субпотенціалів, а перетинаються із системою елементів, що безпосередньо визначають соціальну активність людини та можливості отримання нею соціально важливих результатів у різних сферах суспільного буття. Яскравим прикладом для практичної перевірки цього теоретичного формулювання є багатобічна та насичена діяльність М. Грушевського.

Репрезентація історичних рецепцій представників наукових кіл Одеси подана за хронологічно-персональним принципом і розбита на три фази. Це пов'язано з тим, що вчені-історики, які працювали в Одесі в різні періоди зазначених хронологічних меж, мали відмінні етнічні коріння, належали до різних соціальних верств, були випускниками різних європейських вишів, належали до різних наукових течій в історичній науці, віддавали перевагу різним фаховим тематичним напрямам, були носіями різних емоційно-психологічних рис, мали своєрідні особисті зв'язки у науковому співтоваристві тощо. У цілому нижче згадані науковці належали до трьох (з восьми¹) генерацій одеських вчених-істориків, що сформувалися внаслідок суспільно-політичних трансформацій на теренах України першої половини XX ст.: «середньоімперської» (М. Комаров, І. Линниченко, О. Маркевич та ін.), «пізньоімперської» (П. Біцільлі, В. Герасименко, А. Ніковський, М. Слабченко та ін.) і «ранньорадянської» (С. Ковбасюк, П. Сикиринський, М. Рубінштейн та ін.), які автоматично виокремлюють три фази в історії «одеських» історичних рецепцій щодо постаті М. Грушевського. Чисельна більшість істориків другої генерації пов'язана з тим, що саме представники цього покоління були сучасниками плідної інтелектуальної діяль-

ності М. Грушевського в першій третині XX ст., наслідком чого стало поширене появлення їх рецепцій.

Певною мірою роль першого фахового опонента серед вчених-істориків Одеси відіграв дослідник історії східних слов'ян пізньосередньовічної доби – Олексій Іванович Маркевич (1847–1903) [49]. Їх колегіальні комунікативні зв'язки зародились наприкінці XIX ст., а саме 1897 р., коли наукові статті О. Маркевича почали стабільно друкуватися у «Записках» Наукового товариства імені Шевченка, яке того ж самого року очолив М. Грушевський. Порозуміння між двома істориками на науковій ниві призвели до приятних, дружних взаємин, які мають підтвердження в якості листування [60, с. 62].

Прояви активного листування [18] між М. Грушевським та дослідником історії українського козацтва і бібліографом Михайлом Федоровичем Комаровим (1844–1913) [27] на підґрунті наукової ниви також дають підстави стверджувати про наявність позитивної історичної рецепції з боку ще одного одеського історика. Отже, перші два факти історичних рецепцій з боку представників наукових кіл Одеси були для М. Грушевського позитивними та мали вагоме значення для налагодження плідних наукових контактів.

Досить складні колегіальні відносини склалися у М. Грушевського з дослідником історії західних і східних слов'ян середньосередньовічної й пізньосередньовічної доби – Іваном Андрійовичем Линниченком (1857–1926) [30], які згодом призвели до розходження їх наукових поглядів [59]. Будучи за етнічним походженням «киянином з роду», так, як і М. Грушевський, одним з учнів В. Антоновича, І. Линниченко не приховував того, що займаючись різними аспектами історії України (Південно-Західної Русі), він розглядав її як складову частину російської історії, відображаючи це в назвах своїх праць. Проте він уникав активного втручання в полеміку «свідомих українців» та «великоросів» до початку 1917 р., коли опублікував полемічну працю під назвою «Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо профессору

¹ Всього за весь час розвитку історичної науки в Одесі корпорацію істориків представляли вісім генерацій вчених: 1) «європейська» – кінець XVIII – перша третина XIX ст.; 2) «ранньоімперська» – друга третина XIX ст.; 3) «середньоімперська» – третя третина XIX ст.; 4) «пізньоімперська» – кінець XIX ст. – 1920 р., 1941–1944 рр.; 5) «ранньорадянська» – 1920–1941 рр.; 6) «середньорадянська» – 1944–1965 рр.; 7) «пізньорадянська» – 1965 – кінець 1980-х рр.; 8) «самостійницька» – від кінця 1980-х рр. – до початку XXI ст.

М. С. Грушевському» [23], в якій піддав критиці теорію М. Грушевського про початки різних історичних шляхів України і Великої Росії, так само як і саме вивчення історії України, окремо від історії держав, до складу яких вона входила, насамперед, Російської імперії. Стосовно гасла автономії України І. Линниченко обмовлявся, що хоча він не проти автономії як такої, але вважає поспішним проголошення її в складний історичний момент, який переживала російська держава, недоцільним і шкідливим для всіх її частин, включаючи Україну. Цей епізод з історії наукової критики М. Грушевського ілюструє вплив його ідей на колеґ та появлення критичних історичних рецепцій щодо історіософських думок.

Ще одним реципієнтом М. Грушевського на початку ХХ ст. з числа одеських науковців був літературознавець і журналіст Андрій Васильович Ніковський (1885–1942) [47]. Зростаючий авторитет історика став основою того, що 1915 р. А. Ніковський, будучи одним з очільників журналу «Основа», що виходив в Одесі, замовив йому матеріал, пов'язаний зі смертю знаного земського статистика, етнографа-фольклориста і громадського діяча О. Русова [60, с. 67]. Таким чином, перша фаза історичних рецепцій інтелектуальної діяльності М. Грушевського одеськими науковцями відображена у форматі листування з чотирма персоналіями та однією полемічною працею, що в цілому мали позитивний характер.

Карколомні суспільно-політичні події на теренах України на зламі 1910-х – 1920-х рр. стали не тільки розділювальною смугою між першою та другою фазами у появленні історичних рецепцій відносно постаті М. Грушевського, а й епохальними змінами у філософсько-культурологічному сприйнятті світу всього суспільства колишньої Російської імперії, що, у свою чергу, кардинальними змінами вплинуло на розвиток історичної науки.

Самим яскравим і харизматичним представником одеських науковців другої фази історичної рецепції особистості та інтелектуальної діяльності М. Грушевського був історик права та економіки України нового часу – Михайло Єлисейович Слабченко (1882–1952). Його всебічне сприйняття постаті історика простежені у багатьох сучасних наукових працях, серед яких найбільшою ґрунтовністю виділяється дослідження В. Заруби [17]. З метою необтяжування статті

інтерпретацією історичних рецепцій М. Слабченка щодо постаті М. Грушевського поданих В. Зарубою та іншими дослідниками, зробимо акцент на діапазоні характеристик, даних одеським істориком від позитивних (щодо оцінки наукової діяльності) до негативних (у плані участі у політиці) – «...хороший учений, але нездарний політик» [17, с. 71]. Причиною різнополярних рецепцій М. Слабченка є його заангажованість у складні, іноді загострені до критичного рівня, взаємини між представниками академічного цеху, які часто переходили з наукової площини на рівень з'ясування міжособистісних відносин. Наприклад, Н. Полонська давала таку характеристику найближчих співробітників М. Грушевського: «Донька Катерина – зірка великої величини. Сестра – Ганна Шамрай – зеро. Племянник С. Шамрай – найкращий за всіх. Савченко – чоловік племянниці Марії Сильвестрівни – нездара. Брат – Олександр Сергійович, його дружина Ольга Грушевська – нездара. Решта молоді – не талановита» [17, с. 183]. Тому, щоб уникнути прямого з'ясування взаємовідносин із М. Грушевським та розуміючи авторитет і значимість його постаті в історичній науці він, як у випадку з листом до О. Оглоблина, іноді обирав тактику обережної гри, яка підводила його до висловлювання зауважених оцінок – «...він європейська величина, а я – маленький провінціальний науковий робітник...» [17, с. 189]. Опосередковані рецепції М. Слабченка щодо постаті М. Грушевського також зустрічаємо у свідченнях його учнів, які вони давали співробітникам ДПУ УСРР під час допитів у справі «СВУ» з метою отримання необхідних свідчень для звинувачень на адресу свого вчителя. Наприклад, 1929 р. історик української літератури Панас Васильович Сикиринський (1890–19??) свідчив: «Одного разу він сказав мені, що М. Грушевського він поважає, як наукову силу, але не любить...» [2]. Мотивами некоректних оцінок з боку М. Слабченка відносно особистості та інтелектуальної діяльності М. Грушевського були елементарні людські морально-психологічні якості (амбіційність, заздрість, кар'єризм, слава, егоїзм тощо), що притаманні людству різних епох, але ставали припоною на шляху доброзичливих комунікативних зв'язків.

Ще одним одеським реципієнтом інтелектуальної діяльності М. Грушевського у добу українського національно-культурного відродження

став історик літератури та журналістики Володимир Якович Герасименко (1895–1984) [20]. Його близьке творче знайомство з метром історичної науки дало йому підстави для виступу на засіданні Одеського наукового товариства при ВУАН [21] з доповіддю, присвяченою ювілею однієї з консолідуючих постатей тогочасної вітчизняної науки: «Академік М. С. Грушевський як історик письменства» [62]. На жаль, на сьогоднішній текст цієї доповіді не вдалося віднайти, але, виходячи із прояву у подальшому з обох сторін доброзичливих стосунків між колегами, можемо висловити думку, що вона мала позитивний зміст. Дякуючи особистому знайомству з М. Грушевським, В. Герасименко був одним (наймолодшим) з одеських істориків (Б. Варнеке (1874–1944), С. Дложевський (1889–1930), Є. Загоровський (1885–1938), Ф. Петрунь (1894–1963) і О. Рябінін-Скляревський (1878–1942), запрошених до складу авторів збірки статей «Полуднева Україна», яка стала результатом діяльності Комісії дослідження історії Південної України, очолюваної М. Грушевським [65]. Через фінансові труднощі, а більше – з причин політичного характеру, на кінець 1930 р. збірка так і не побачила світ – ішов політичний процес у справі «СВУ», наслідком якого стали репресії значної частини авторів, у тому числі й серед одеситів (В. Герасименко, Є. Загоровський, Ф. Петрунь, О. Рябінін-Скляревський).

Вагомий внесок до історичної рецепції інтелектуальної спадщини М. Грушевського належить представнику російської еміграції, історичній культурі – Петру Михайловичу Біціллі (1879–1953) [36, с. 327–452], який 1930 р. у Празі опублікував нарис «Проблема русско-украинских отношений в свете истории» [4]. Відповідно до її змісту, П. Біціллі можна зарахувати до поміркованих опонентів, які частково підтримували М. Грушевського в його концепції, викладеної у праці «Історія України-Руси». Зміст розвідки П. Біціллі, який народився в Одесі у дворянській родині, а 1920 р. емігрував до країн Європи під страхом більшовицької ідеології, пронизана позитивними пасажами щодо історичного значення культури українського народу – «Український народ может гордиться всеми теми ценностями, которыми блещет общерусская культура. В конце концов, ещё не известно, что получит Украина в случае её полного обособления, но во всяком случае уже известно, что она

потеряет» та ставить у залежність від неї російську культуру – «Русская культура, русская государственность – в значительной степени дело украинцев». Відносно ж ідеї розбудови української державності він займав протилежну позицію, в якій бачив незалежність України тільки у теоретичній площині: «И экономически, и политически, и культурно Украина может развиваться и вне рамок Российской Империи и общерусской культуры. Эта перспектива настолько прекрасна, эта идея настолько заманчива, что не попытаться осуществить её было бы преступлением». Хоча в реальності він ставить під сумнів можливість цієї ідеї: «Украинцы потому ведь и настаивают на принудительном насаждении украинской культуры – псевдо-культуры, – что они не верят в возможность развития этой культуры в условиях свободного соревнования с русской», наголошуючи тільки на єдності українців і росіян: «Единство в многообразии, дифференциации без дезинтеграции – такова формула той цели, к которой следует стремиться сообща и русским, и украинцам». Обґрунтовуючи цю тезу тим, що «Проникнутая насковзь академизмом, деятельность политика-строителя нации неминуемо приводит к обезличению того национального индивидуума, о самобытности которого он заботится, а, следовательно, к смерти нации». Отже, у випадку отримання Україною незалежності, П. Біціллі пророкував занепад української нації, а в контексті дискурсу відносно концепції М. Грушевського щодо «самостійного» поступу історії України висловлював обережно-стримані погляди.

У випадку вище згаданої студії П. Біціллі його рецептивна парадигма має характер дискурсу, зануреного в соціокультурну і національну ситуацію того часу, але продиктованого працею М. Грушевського і досвідом національно-визвольних змагань українського народу. Параметри історико-культурного дискурсу П. Біціллі, його історична рецепція інтелектуальної діяльності М. Грушевського текстуально визначається і окреслюється також його посиланнями на праці інших істориків. Отже, модерністський дискурс П. Біціллі запропонований наприкінці першої третини ХХ ст. перетворився в опозицію до національної концепції в українській історичній науці, яка вже через декілька років в СРСР отримала назву «буржуазний націоналізм» М. Грушевського.

Процес стимулювання уваги до творчого доробку М. Грушевського і відповідно збільшення кількості рецепцій серед наукових кіл Одеси в 1920-х рр. пов'язаний із входженням північнопричорноморського міста до складу УСРР і відповідним зануренням науковців до українських соціокультурних процесів на тлі політики коренізації та популяризацією історичних рецепцій спадщини історика у провідних наукових центрах України (Києві, Харкові, Дніпропетровську тощо).

За радянських часів українському суспільству свідомо було нав'язане вкрай заідеологізоване уявлення про М. Грушевського. Починаючи від кінця 1920-х рр. й до середини 1930-х рр. поширювалося офіційне тлумачення його як буржуазно-націоналістичного політика й науковця. Творчі основи пошуку історика подавалися як теорія «безкласовості української нації», «буржуазно-націоналістичної» ідеї тощо. Це призвело до того, що в масовій свідомості суспільства радянська влада формувала образ М. Грушевського як буржуазно-націоналістичного науковця, тобто антирадянської формації. Внаслідок цього на зламі 1920-х – 1930-х рр. представникам наукового співтовариства залишатись осторонь кон'юнктурних політичних реалій ставало дедалі важче. Всі одеські науковці, засуджені у період 1929–1931 рр. за звинуваченнями у причетності до справи «СВУ» під страхом бути звинуваченим у наукових зв'язках з М. Грушевським, «відхрещувалися» або всіляко можливими доводами дистанціювалися від його постаті. Наприклад, історик античності та архітектури Валентин Іванович Селінов (1876–1946), будучи заарештованим 11 лютого 1931 р. заявляв, що у своїх судженнях відносно самостійності України не був «прихильником Грушевського», а у поглядах на геополітичне майбутнє України схилився до концепції Д. Багалія [51], основу позицій якого в цьому питанні склали федералістські погляди.

Внаслідок проведення послідовної політики радянській владі вдалося прищепити у свідомості пересічних громадян до образу М. Грушевського тавро – «буржуазний історик». Цей факт відверто поширювався й у періодичній пресі. Наприклад, у статті «Промова тов. Затонського на похороні академіка Грушевського» [43], опублікованій на останній сторінці в обласній газеті «Чорноморська комуна» (орган Оде-

ського обласного і міського комітетів КП(б)У) від 14 грудня 1934 р., третім реченням було прописано – «Грушевський по праву вважається фундатором української буржуазної історіографії».

Після смерті М. Грушевського в історичній науці змінилося ряд дослідницьких методів, тому історична рецепція його творчості набувала негативних особливостей на засадах і в межах марксистської історичної школи, методологічних парадигм і соціологічних традицій радянської ідеології. Особливо ця тенденція поширилася у другій половині 1940-х рр., коли вже представники «ранньорадянської» генерації вчених-істориків Одеси, внаслідок об'єктивних чи суб'єктивних мотивів, долучилися до історичних рецепцій особистості та інтелектуальної діяльності М. Грушевського. Так, восени 1946 р., історик радянських військових формувань Самсон Михайлович Ковбасюк (1903–1986), за іронією долі один з найздібніших і найулюбленіших учнів М. Слабченка [17, с. 111], в одеському Будинку партійної освіти прочитав лекцію на тему «Буржуазно-націоналістичні викривлення історії України Грушевським та його „школою”» та, як з піднесенням повідомлялося у пресі, «Лектор дав досить докладну критику антинаукових, контрреволюційних поглядів М. Грушевського та його „школи”» [39]. Даний виступ був не поодиноким випадком, а епізодом спланованої радянською владою компанії щодо засудження інтелектуальної діяльності самого науковця та історії українського народу загалом. Наприклад, майже за два тижні до появи статті про лекцію С. Ковбасюка була опублікована стаття ректора Одеського державного університету імені І. І. Мечникова М. Савчука – «На рівень вимог передової науки!», в якій він засуджував прояви з боку викладачів у навчальному процесі вишу «реакційно-націоналістичних теорій „школи” Грушевського» [48].

Ще одним прихильником радянської тенденції в історичній науці став одеський історик, історіограф – Микола Лазарович Рубінштейн (1897–1963) [22], також один з аспірантів М. Слабченка, який 1931 р. на тлі реорганізації (читай репресій) більшовицькою владою українських науково-дослідних установ переїхав на постійне мешкання до Москви. 1940 р. видав монографію «Русская историография», в якій представив систематичний, зв'язаний єдиною

думкою огляд процесу становлення та розвитку радянської історичної науки з позицій марксистсько-ленінської теорії. У підручнику «История СССР», виданого другим виданням 1948 р. [45], вже будучи авторитетним радянським історіографом, він характеризував історичну схему М. Грушевського як «буржуазно-націоналістичну» ідею. Ясна річ, що серед наведених оцінок не всі положення можна зарахувати до наукових, більша їх частина була забарвлена оцінками політичної діяльності М. Грушевського, або як слушно наголошує Я. Дашкевич, що насправді боротьба з його історичною школою та його учнями у період 1940-х – 1950-х рр. була спрямована проти справжньої об'єктивної історії України, української національної ідеї, а позиція, з якої здійснювалася ця критика, нічого спільного не мала з марксизмом, боротьба була нерівною, ініційованою зверху апаратом ЦК ВКП(б).

Таким чином, використання архівних документів, опублікованих матеріалів, публікацій у періодичних виданнях дало можливість реконструювати історичні рецепції особистості та інтелектуальної діяльності М. Грушевського у наукових колах Одеси наприкінці XIX – першої половини XX ст. Дослідження одеських рецепцієнтів стосувалися його історіософських поглядів і взаємин із колегами; характеристики методологічних особливостей творчості та індивідуального стилю; місця історика в історіографічному процесі; роль науковця в інституалізації вітчизняної історичної науки; впливу спадщини українського класика на наступні покоління істориків. Рецепції представників академічного середовища Одеси зазначеного періоду переконливо розкривають своєрідність його особистості та інтелектуальної діяльності, їх ставлення до

мінливої сучасності, яка впливала на історичну рецепцію соціокультурного світу М. Грушевського. Сприйняття одеськими колегами постаті провідника української історичної науки демонстрували якості їх загальної культури і сприяли трансформації естетичної свідомості нового покоління істориків комуністичного простору. Основними форматами репрезентації історичних рецепцій були рецензії, листування, доповіді, замітки на шпальтах газет тощо. За великим рахунком серед усіх одеських вчених-істориків, які наважилася або спромоглися на історичну рецепцію відносно концепції М. Грушевського щодо цілісності історичного процесу Київської Русі та України, тільки двоє (В. Герасименко, М. Слабченко) підтримали її. Решта під впливом спочатку імперської (І. Линниченко, П. Біціллі), а згодом радянської ідеології (С. Ковбасюк, М. Рубінштейн), критично ставились до цієї ідеї.

Поступово в Україні склалася сприятлива для розуміння наукової спадщини М. Грушевського інтелектуальна атмосфера разом із формуванням національної свідомості. Історико-науковий контекст, в якому формувалася інтелектуальний світогляд М. Грушевського, а згодом із забуття були повернуті та реінтерпретовані його тексти, пов'язаний із національно-культурним рухом українського народу. Ця концепція залишається стійкою традицією, своєрідною парадигмою, яку характеризує й історична рецепція історіософії М. Грушевського відтоді, коли його наукові тексти знову почали вивчати, коментувати, інтерпретувати. Поява нових студій, які поповняють історіографію грушевськознавства, уможливають нові версії історичної рецепції особистості та інтелектуальної діяльності М. Грушевського в контексті розвитку світової історичної науки.

Джерела та література

1. Андрусак Н. Михайло Грушевський як історик, народник і державник // Записки НТШ. – Т. 194. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. – Т. 197. – С. 7–20.
2. Архів УСБУ в Одеській області, ф. П, спр. 21703-п, т. 2. – Дело по обвинению Курганского И. Т., Выхристюка Т. В., Лужанского А. К., Грищенко Л. Г., Арсения К. Ф., Ралева Н. Д. – Арк. 138–139.
3. Багалій Д. Академік М. Грушевський і його місце в українській історіографії // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 160–217.
4. Бицилли П. М. Проблема русско-украинских отношений в свете истории. – Прага: Единство, 1930. – 38 с.
5. Будурович Б. Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії // Визвольний шлях. – Лондон, 1967. – № 2. – С. 171–181.
6. Бурлака Г. Літературна творчість Михайла Грушевського // Дивослово. – 2009. – № 1. – С. 48–54.
7. Бутич І. Михайло Грушевський – археограф // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції,

присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: «НТШ», 1994. – С. 50–58.

8. *Винар Л.* Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського // Український історик. – 1966. – № 1-2. – С. 15–31.

9. *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). У 50-ліття смерті. – [Мюнхен]: Сучасність, 1985. – С. 33–52.

10. *Винар Л.* Михайло Грушевський і державницький напрям української історіографії // Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С. 83–98.

11. *Винар Л.* Михайло Грушевський історик і будівничий нації. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – 302 с.

12. *Винар Л.* Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. Серія: Грушевська, том 5. – К., 1998. – 216 с.

13. *Витанович І.* Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського // Український історик. – Нью-Йорк, 1966. – № 1-2. – С. 32–51.

14. *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський – організатор української національної науки // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: НТШ, 1994. – С. 93–102.

15. *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський як особа і особистість. Передмова // Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – Л.; Нью-Йорк, 1998. – С. V–XI.

16. *Дорошенко В.* Життя й діяльність Михайла Грушевського // Михайло С. Грушевський. Вибрані праці. Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934–1959). Зібрав і упорядкував матеріяли Микола Галій. – Нью-Йорк, 1960. – С. 28–30.

17. *Заруба В. М.* Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004. – 456 с.

18. *Зленко Г. Д.* Листи М. Грушевського // Чорноморська комуна. – 1991. – 15 жовтня.

19. *Кореев Н. И.* Сущность исторического процесса и роль личности в истории. – 2-е изд., с добавл. – СПб.: Тип. Стасюлевича, 1914. – 574 с.

20. *Левченко В. В.* Герасименко Володимир Якович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 98–100.

21. *Левченко В. В., Хохолькова А. Д.* Одеське наукове товариство при Українській академії наук (1926–1931) – перший українознавчий академічний

осередок в Одесі // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри / Відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса: ВМВ, 2013. – С. 173–177.

22. *Левченко В. В.* Одеський період життя історика Миколи Рубінштейна: уточнення та доповнення інтелектуальної біографії // Емінак: науковий щоквартальник. – Миколаїв, 2015. – № 3 (11) (липень-вересень). – С. 67–77.

23. *Линниченко И. А.* Малорусский вопрос и автономия Малороссии. – Одесса: Типография Акционерного Южно-русского о-ва печатного дела, 1917. – 40 с.

24. Літературознавча рецепція і компаративістичний дискурс / Редактори: *Р. Т. Гром'як, І. В. Пануша.* – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 378 с.

25. *Марчуков А. В.* Украинское национальное движение. СССР. 1920–1930-е годы. Цели, методы, результаты. – М.: Наука, 2006. – 599 с.

26. *Масненко В. В.* Формування образу М. С. Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 19–35.

27. *Мисечко А. І.* Комаров Михайло Федорович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 172–173.

28. Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: НТШ, 1994. – 488 с.

29. Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському / За редакцією *Я. Грицака, Я. Дашкевича.* Львів, 1999. – VI + 378 с.

30. *Музичко О. Є.* Линниченко Іван Андрійович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 210–215.

31. Наукова діяльність М. С. Грушевського в оцінці східного й західного наукового світу // Михайло С. Грушевський. Вибрані праці. Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934–1959). Зібрав і упорядкував матеріяли Микола Галій. – Нью-Йорк, 1960. – С. 251–260.

32. *Норкіна Т. П.* Ресурси сучасного міста: інтелектуальний потенціал // Економіка будівництва і міського господарства. – 2012. – № 1, т. 8. – С. 15–19.

33. *Оглоблин О.* Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934) // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 79–84.

34. *Оглоблин О.* Михайло Сергієвич Грушевський (1866–1934) // Український історик. – 1966. – № 1-2. – С. 6–14.

35. *Пиріг Р. Я.* Життя М. С. Грушевського: останні десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 199 с.
36. *Попова Т. Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. – Одесса: Астропринт, 2007. – 536 с.
37. *Попова Т. Н.* Историография в контексте дисциплинарных традиций // Историческая наука сегодня: Теории, методы, перспективы / Под ред. Л. П. Репиной. – М.: Издательство ЛКИ, 2011. – С. 474–490.
38. *Попова Т. Н.* К истории бициллиеведения: общий абрис // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 12. – Одеса – Велико Търново, 2013. – С. 27–76.
39. *Портной Й.* Буржуазно-націоналістичні викривлення історії України Грушевським та його «школою» // Чорноморська Комуна. – 1946. – 20 жовтня.
40. *Прохоренко А. В.* Философское россиеведение в идейной полемике пореволюционной эмиграции (первая половина ХХ в.). – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2005. – 340 с.
41. *Прицак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ-Кембрідж, 1991. – 80 с.
42. *Прицак О.* Михайло Грушевський як історіософ // Вісник Академії Наук України. – 1992. – № 2. – С. 51–54.
43. Промова тов. Затонського на похороні академіка Грушевського // Чорноморська комуна. – 1934. – 14 грудня.
44. *Романів О.* Михайло Грушевський і його роль у становленні та розвитку української національної науки (Наукове товариство ім. Шевченка у Львові) // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: НТШ, 1994. – С. 80–93.
45. *Рубинштейн Н. Л.* Украина и Белоруссия в XVI–XVII вв. // История СССР. Т. I. С древнейших времён до конца XVIII в. 2-е изд. – М., 1948. – С. 495.
46. Русская лирика XIX века / Сост. *Вл. Орлов.* – М.: Худож. лит., 1986. – С. 195.
47. *Савченко В. А.* Ніковський Андрій Васильович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса, 2009. – С. 263–264.
48. *Савчук М.* На рівень вимог передової науки! // Чорноморська комуна. – 1946. – 9 жовтня.
49. *Синявська О. О.* Маркевич Олексій Іванович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса, 2009. – С. 226–229.
50. *Скубицкий Т.* Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. – 1930. – Т. 17. – С. 27–40.
51. Смирнов В. А. Родная Одесса (По материалам дел № 13964-П и № 28242-П Селинова Валентина Ивановича) // Смирнов В. А. Реквием ХХ века. – Ч. IV. – Одесса, 2007. – С. 102.
52. *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 320 с.
53. *Тельвак В.* Методологічні основи історичних поглядів М. С. Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття) // Київська старовина. – 2002. – № 2. – С. 3–28.
54. *Тельвак В.* Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-ті роки ХХ ст.) // Український історик. – 2003. – Ч. 1-5. – С. 177–190.
55. *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття). – Київ-Дрогобич: «Вимір», 2008. – 494 с.
56. *Тельвак В. В.* Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця ХІХ – 30-х років ХХ століття : автореф. дис... д-ра іст. наук. – К., 2009. – 37 с.
57. *Тельвак В. В.* Національний міф в рецепції Михайла Грушевського // Київська старовина. – 2010. – № 5. – С. 126–139.
58. *Тельвак В.* «Добрий історик, але поганий політик»: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року // Scriptorium nostrum. – 2015. – № 1-2. – С. 35–64.
59. *Толочко О. П.* Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Лінниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський) // Український археографічний щорічник. – 1993. – Т. 2. – С. 92–103.
60. *Хмарський В. М., Білоусова Л. Г.* М. С. Грушевський і одеські науковці // Архіви України. – 1996. – № 1–3. – С. 61–68.
61. *Хмарський В. М.* Листування Івана Лінниченка та Михайла Грушевського // Український історик. Журнал українського історичного товариства. – Нью-Йорк.-К.-Л.-Торонто-Париж, 2002. – Т. XXXIX. – Ч. 1-4. – С. 538–547.
62. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр. 5944. – Звіти Одеського та Полтавського наукових товариств про їх роботу за 1926/27 – 1927/28 рр. Список науководослідних установ Укрнауки Наркомосу УРСР. – Арк. 14–22.
63. *Червінська О. В.* Рецептивна поетика. Історико-методологічні та теоретичні засади: навч. посібник. – Чернівці: Рута, 2011. – 56 с.

64. Шаповал Ю. І., Верба І. В. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – 353 с.

65. Швидко Г. М. С. Грушевський і репресований збірник «Полуднева Україна» // Український історик. – 1991-1992. – Число 110-115. – С. 698.

66. Шевченко Ф. П., Смолий В. А. М. С. Грушевський: Очерк жизни и научной деятельности // Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / Сост. и ист.-биограф. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолия; Примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия. – 2-е изд. – К.: Лыбедь, 1991. – 400 с.

67. Юркова О. В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – 433 с.

68. Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії // Яворський М. На історичному фронті. Збірка статтів. – Том I. – Одеса: ДВУ, 1929. – С. 195–215.

69. Яремчук В. Трагування діяльності М. Грушевського в радянській історіографії післясталінського часу (середина 1950 – початку 1970-х рр) // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”. – Луцьк, 2006. – С. 376–383.

References:

1. Andrusyak N. My`xajlo Grushevs`ky`j yak istory`k, narodny`k i derzhavny`k // Zapy`sky` NTSh. – Т. 194. – N`yu-Jork; Pary`zh; Sy`dnej; Toronto, 1978. – Т. 197. – S. 7–20.

2. Arxiv USBU v Odes`kij oblasti, f. P, spr. 21703-p, t. 2. – Delo po obvy`neny`yu Kurganskogo Y`. Т., Выхру`styuka Т. V., Luzhanskogo А. К., Gry`shhenko L. G., Arseny`ya К. F., Raleva N. D. – Ark. 138–139.

3. Bagalij D. Akademik M. Grushevs`ky`j i jogo misce v ukrayins`kij istoriografiji // Chervony`j shlyax. – 1927. – № 1. – S. 160–217.

4. By`cy`lly` P. M. Problema russko-ukray`nisky`x otnosheny`j v svete y`story`y`. – Praga: Edy`nstvo, 1930. – 38 s.

5. Budurovy`ch B. My`xajlo Grushevs`ky`j v ocinci zahidnoyevropejs`koyi i amery`kans`koyi istoriografiji // Vy`zvol`ny`j shlyax. – London, 1967. – № 2. – S. 171–181.

6. Burlaka G. Literaturna tvorchist` My`xajla Grushevs`kogo // Dy`voslovo. – 2009. – № 1. – S. 48–54.

7. Buty`ch I. My`xajlo Grushevs`ky`j – arxeograf // My`xajlo Grushevs`ky`j: Zbirny`k naukovy`x prac` i materialiv Mizhnarodnoyi yuvilejnoyi konferenciyi, pry`svyachenoyi 125-j richny`ci vid dnya narodzhennya My`xajla Grushevs`kogo. – L`viv: «NTSh», 1994. – S. 50–58.

8. Vy`nar L. Zhy`ttya i naukova diyal`nist` My`xajla Grushevs`kogo // Ukrayins`ky`j istory`k. – 1966. – № 1-2. – S. 15–31.

9. Vy`nar L. Najvy`datnishy`j istory`k Ukrayiny` My`xajlo Grushevs`ky`j (1866–1934). U 50-littyi smerti. – [Myunxen]: Suchasnist`, 1985. – S. 33–52.

10. Vy`nar L. My`xajlo Grushevs`ky`j i derzhavny`cz`ky`j napryam ukrayins`koyi istoriografiji // Vy`nar L. My`xajlo Grushevs`ky`j: istory`k i budivny`chy`j nacyi. – N`yu-Jork; K.; Toronto, 1995. – S. 83–98.

11. Vy`nar L. My`xajlo Grushevs`ky`j istory`k i budivny`chy`j nacyi. – N`yu-Jork; K.; Toronto, 1995. – 302 s.

12. Vy`nar L. Grushevs`koznavstvo: G`enezja j istory`chny`j rozvy`tok. Seriya: Grushevs`kiyana, tom 5. – K., 1998. – 216 s.

13. Vy`tanovy`ch I. Uvagy` do metodologiyi j istorio-sofyyi My`xajla Grushevs`kogo // Ukrayins`ky`j istory`k. – N`yu-Jork, 1966. – № 1-2. – S. 32–51.

14. Dashkevych Ya. My`xajlo Grushevs`ky`j – organizator ukrayins`koyi nacional`noyi nauky` // My`xajlo Grushevs`ky`j: Zbirny`k naukovy`x prac` i materialiv Mizhnarodnoyi yuvilejnoyi konferenciyi, pry`svyachenoyi 125-j richny`ci vid dnya narodzhennya My`xajla Grushevs`kogo. – L`viv: NTSh, 1994. – S. 93–102.

15. Dashkevych Ya. My`xajlo Grushevs`ky`j yak osoba i osoby`stist`. Peredmova // Ly`sty` My`xajla Grushevs`kogo do Ky`ry`la Study`ns`kogo (1894–1932 rr.). – L.; N`yu-Jork, 1998. – S. V–XI.

16. Doroshenko V. Zhy`ttya j diyal`nist` My`xajla Grushevs`kogo // My`xajlo S. Grushevs`ky`j. Vy`brani pracj. Vy`dano z nagody` 25-richchya z dnya jogo smerti (1934–1959). Zibrav i uporyadkuvav materiyaly` My`kola Galij. – N`yu-Jork, 1960. – S. 28–30.

17. Zaruba V. M. Istory`k derzhavy` i prava Ukrayiny` akademik M. Ye. Slabchenko (1882–1952). – Dnipropetrovs`k, 2004. – 456 s.

18. Zlenko G. D. Ly`sty` M. Grushevs`kogo // Choronomors`ka komuna. – 1991. – 15 zhovtnya.

19. Koreev N. Y. Sushhnost` y`story`cheskogo processa y` rol` ly`chnosty` v y`story`y`. – 2-e y`zd., s do-bavl. – SPb.: Ty`p. Stasyulevy`cha, 1914. – 574 s.

20. Levchenko V. V. Gerasy`menko Volody`my`r Yakovy`ch // Odes`ki istory`ky`. Ency`klopedy`chne vy`dannya. Tom I (pochatok XIX – seredy`na XX st.). – Odesa, 2009. – S. 98–100.

21. Levchenko V. V., Xoxol`kova A. D. Odes`ke naukovye tovary`stvo pry` Ukrayins`kij akademiyi nauk (1926–1931) – pershy`j ukrayinoznavchy`j akademichny`j oseredok v Odesi // Pivden` Ukrayiny`: etnoistory`chny`j, movny`j, kul`turny`j ta religijny`j vy`miry` / Vidp. red. M. I. My`xajlucza. – Odesa: VMV, 2013. – S. 173–177.

22. Levchenko V. V. *Odes'kyj period zhy'ttya istory'ka My'koly' Rubinshtejna: utochnennyya ta dopovnennyya intelektual'noyi biografiyi // Eminak: naukovy'j shhokvartal'ny'k. – My'kolayiv, 2015. – № 3 (11) (ly'pen'-veresen'). – S. 67–77.*
23. Ly'ny'chenko Y'. A. *Malorussky'j vopros y' avtonomy'ya Maloros'sy'.* – Odessa: Ty'pografy'ya Akcy'onernogo Yuzhno-russkogo o-va pechatnogo dela, 1917. – 40 s.
24. Literaturoznachcha recepciya i komparaty'visty'chny'j dy'skurs / Redakto'ry': R. T. Grom'yak, I. V. Papusha. – Ternopil': Pidruchny'ky' i posibny'ky', 2004. – 378 s.
25. Marchukov A. V. *Ukray'nskoe nacy'onal'noe dvy'zheny'e. USSR. 1920–1930-e gody. Cely', metody, rezul'taty.* – M.: Nauka, 2006. – 599 s.
26. Масненко В. В. *Формування образу М. С. Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 19–35.*
27. My'sechko A. I. *Komarov My'xajlo Fedorovy'ch // Odes'ki istory'ky'. Ency'klopedy'chne vy'dannya. Tom 1 (pochatok XIX – seredy'na XX st.). – Odesa, 2009. – S. 172–173.*
28. My'xajlo Grushevs'ky'j: Zbirny'k naukovy'x prac' i materialiv Mizhnarodnoyi yuvilejnoyi konferenciyi, pry'svyachenoyi 125-j richny'ci vid dnya narodzhennyya My'xajla Grushevs'kogo. – L'viv: NTSh, 1994. – 488 s.
29. My'xajlo Grushevs'ky'j i ukrayins'ka istory'chna nauka. Materialy' naukovy'x konferencij, pry'svyacheny'x My'xajlovi Grushevs'komu / Za redakciyeyu Ya. Gry'czaka, Ya. Dashkev'y'cha. L'viv, 1999. – VI + 378 s.
30. Muzy'chko O. Ye. *Ly'ny'chenko Ivan Andriyovy'ch // Odes'ki istory'ky'. Ency'klopedy'chne vy'dannya. Tom 1 (pochatok XIX – seredy'na XX st.). – Odesa, 2009. – S. 210–215.*
31. Naukova diyal'nist' M. S. Grushevs'kogo v ocinci sxidn'ogo j zachidn'ogo naukovogo svitu // My'xajlo S. Grushevs'ky'j. Vy'brani praci. Vy'dano z nagody' 25-richchya z dnya jogo smerti (1934–1959). Zibrav i uporyadkuvav materiyaly' My'kola Galij. – N'yu-Jork, 1960. – S. 251–260.
32. Norkina T. P. *Resursy' suchasnogo mista: intelektual'ny'j potencial // Ekonomika budivny'cztva i mis'kogo gospodarstva. – 2012. – № 1, t. 8. – S. 15–19.*
33. Oglobly'n O. *Grushevs'ky'j na tli doby': dumky' pro tretyu i ostannyu dobu istory'ka (1924–1934) // Ukrayins'ky'j istory'k. – 1996. – № 1–4. – S. 79–84.*
34. Oglobly'n O. *My'xajlo Sergiyevy'ch Grushevs'ky'j (1866–1934) // Ukrayins'ky'j istory'k. – 1966. – № 1–2. – S. 6–14.*
35. Py'rig R. Ya. *Zhy'ttya M. S. Grushevs'kogo: ostannyye desyaty'ly'ttya (1924–1934).* – K., 1993. – 199 s.
36. Popova T. N. *Y'story'ografy'ya v ly'czax, problemax, dy'scy'ply'nax: Y'z y'story'y' Novorossy'jskogo uny'versy'teta.* – Odessa: Astropy'nt, 2007. – 536 s.
37. Popova T. N. *Y'story'ografy'ya v kontekste dy'scy'ply'narny'x trady'cy'j // Y'story'cheskaya nauka segodnya: Teory'y', metody, perspekty'vy / Pod red. L. P. Repy'noj. – M.: Y'zdatel'stvo LKY', 2011. – S. 474–490.*
38. Popova T. N. *K y'story'y' by'cy'ly'evedeny'ya: obshhy'j abry's // B'lgary'te v Severnoto Pry'chernomory'e. Y'zsledvany'ya y' matery'aly'. T. 12. – Odesa – Vely'ko T'rnovo, 2013. – S. 27–76.*
39. Portnoj J. *Burzhuazno-nacionalisty'chni vy'kry'vlenyya istoriyi Ukrayiny' Grushevs'ky'm ta jogo «shkoloju» // Chornomors'ka Komuna. – 1946. – 20 zhovtnya.*
40. Proxorenko A. V. *Fy'losofskoe rossy'evedeny'e v y'dejnoj polemy'ke porevolycy'onnoj emy'gracy'y' (pervaya polovyna XX v.). – Sankt-Peterburg: Y'zd-vo Sankt-Peterburgskogo uny'versy'teta, 2005. – 340 s.*
41. Priczak O. *Istoriyosofiya ta istoriografiya My'xajla Grushevs'kogo. – Ky'yiv-Kembridzh, 1991. – 80 s.*
42. Priczak O. *My'xajlo Grushevs'ky'j yak istoriosof // Visny'k Akademiyi Nauk Ukrayiny'. – 1992. – № 2. – S. 51–54.*
43. Promova tov. *Zatons'kogo na poxoroni akademika Grushevs'kogo // Chornomors'ka komuna. – 1934. – 14 grudnya.*
44. Romaniv O. *My'xajlo Grushevs'ky'j i jogo rol' u stanovlenni ta rozvy'tku ukrayins'koyi nacional'noyi nauky' (Naukove tovary'stvo im. Shevchenka u L'vovi) // My'xajlo Grushevs'ky'j: Zbirny'k naukovy'x prac' i materialiv Mizhnarodnoyi yuvilejnoyi konferenciyi, pry'svyachenoyi 125-j richny'ci vid dnya narodzhennyya My'xajla Grushevs'kogo. – L'viv: NTSh, 1994. – S. 80–93.*
45. Ruby'nshtejn N. L. *Ukray'na y' Belorussy'ya v XVI–XVII vv. // Y'story'ya SSSR. T. I. S drevnejshy'x vrem'ën do koncza XVIII v. 2-e y'zd. – M., 1948. – S. 495.*
46. *Russkaya ly'ry'ka XIX veka / Sost. Vl. Orlov. – M.: Xudozh. ly't., 1986. – S. 195.*
47. Savchenko V. A. *Nikovs'ky'j Andriy Vasy'l'ovy'ch // Odes'ki istory'ky'. Ency'klopedy'chne vy'dannya. Tom 1 (pochatok XIX – seredy'na XX st.). – Odesa, 2009. – S. 263–264.*
48. Savchuk M. *Na riven' vy'mog peredovoyi nauky' // Chornomors'ka komuna. – 1946. – 9 zhovtnya.*
49. Sy'nyavs'ka O. O. *Markev'y'ch Oleksij Ivanovy'ch // Odes'ki istory'ky'. Ency'klopedy'chne vy'dannya. Tom 1 (pochatok XIX – seredy'na XX st.). – Odesa, 2009. – S. 226–229.*

50. Skuby`czky`j T. *Klassovaya bor`ba v ukray`nskoj y`story`cheskoj ly`terature* // *Y`story`k-marksy`st.* – 1930. – T. 17. – S. 27–40.
51. Smy`rnov V. A. *Rodnaya Odessa (Po matery`alam del № 13964-P y` № 28242-P Sely`nova Valenty`na Y`vanovy`cha)* // Smy`rnov V. A. *Rekvy`em XX veka.* – Ch. IV. – Odessa, 2007. – S. 102.
52. Soxan`P. S., Ul`yanovs`ky`j V. I., Kirzhayev S. M. M. S. *Grushevs`ky`j i Academia: ideya, zmagannya, diyal`nist`.* – K., 1993. – 320 s.
53. Tel`vak V. *Metodologichni osnovy` istory`chny`x poglyadiv M. S. Grushevs`kogo (kinecz` XIX – pochatok XX stolittya)* // *Ky`yivs`ka starovy`na.* – 2002. – № 2. – C. 3–28.
54. Tel`vak V. *Doslidzhennya recepciyi tvorchoyi spadshhy`ny` My`xajla Grushevs`kogo v istoriografiyi ukrayins`koyi diaspory` (40–80-ti roky` XX st.)* // *Ukrayins`ky`j istory`k.* – 2003. – Ch. 1-5. – S. 177–190.
55. Tel`vak V. *Tvorcha spadshhy`na My`xajla Grushevs`kogo v ocinkax suchasny`kiv (kinecz` XIX – 30-ti roky` XX stolittya).* – *Ky`yiv-Drogoby`ch: «V`y`mir»,* 2008. – 494 s.
56. Tel`vak V. V. *Recepciya tvorchoyi spadshhy`ny` My`xajla Grushevs`kogo v istory`chnij dumci kincya XIX – 30-x rokiv XX stolittya : avtoref. dy`s... d-ra ist. nauk.* – K., 2009. – 37 s.
57. Tel`vak V. V. *Nacional`ny`j mif v recepciyi My`xajla Grushevs`kogo* // *Ky`yivs`ka starovy`na.* – 2010. – № 5. – S. 126–139.
58. Tel`vak V. *«Dobry`j istory`k, ale pogany`j polity`k»: recepciya tvorchoyi spadshhy`ny` My`xajla Grushevs`kogo pislya 1914 roku* // *Scriptorium nostrum.* – 2015. – № 1-2. – S. 35–64.
59. Tolochko O. P. *Dvi ne zovsim akademichni dy`skusiyyi (I. A. Linny`chenko, D. I. Bagalij, M. S. Grushevs`ky`j)* // *Ukrayins`ky`j arxeografichny`j shhori`chny`k.* – 1993. – T. 2. – S. 92–103.
60. *Xmars`ky`j V. M., Bilousova L. G. M. S. Grushevs`ky`j i odes`ki naukovei* // *Arxivny` Ukrainy`.* – 1996. – № 1–3. – S. 61–68.
61. *Xmars`ky`j V. M. Ly`stuvannya Ivana Ly`nny`chenka ta My`xajla Grushevs`kogo* // *Ukrayins`ky`j istory`k. Zhurnal ukrayins`kogo istory`chnogo tovary`stva.* – *N`yu-Jork.-K.-L.-Toronto-Pary`zh,* 2002. – T. XXXIX. – Ch. 1-4. – S. 538–547.
62. CzDAVO Ukrainy`, f. 166, op. 7, spr. 5944. – *Zvity` Odes`kogo ta Poltavsk`kogo naukovy`x tovary`stv pro yix robotu za 1926/27 – 1927/28 rr. Spy`sok naukovodoslidny`x ustanov Ukrnauky` Narkomosu URSR.* – Ark. 14–22.
63. *Chervins`ka O. V. Recepty`vna poety`ka. Istory`ko-metodologichni ta teorety`chni zasady` navch. posibny`k.* – Chernivci: Ruta, 2011. – 56 s.
64. Shapoval Yu. I., Verba I. V. *My`xajlo Grushevs`ky`j.* – K.: *Al`ternaty`vy`,* 2005. – 353 s.
65. Shvy`dko G. M. S. *Grushevs`ky`j i represovany`j zbirny`k «Poludneva Ukrainina»* // *Ukrayins`ky`j istory`k.* – 1991-1992. – *Chy`slo 110-115.* – S. 698.
66. Shevchenko F. P., Smolij V. A. M. S. *Grushevsky`j: Oчерк zhy`zny` y` nauchnoj deyatel`nosti` // Grushevsky`j M. S. Oчерк y`story`y` ukray`nskogo naroda / Sost. y` y`st-by`ogr. oчерk F. P. Shevchenko, V. A. Smoly`ya; Pry`mech. V. M. Ry`chky`, A. Y`. Gurzhy`ya.* – 2-e y`zd. – K.: *Lybed`,* 1991. – 400 s.
67. Yurkova O. V. *Diyal`nist` naukovodoslidnoyi kafedry` istoriyi Ukrainy` M. S. Grushevs`kogo (1924–1930 rr.).* – K., 1999. – 433 s.
68. Yavors`ky`j M. *Suchasni techiyi sered ukrayins`koyi istoriografiyi* // *Yavors`ky`j M. Na istory`chnomu fronti. Zbirka stattiv.* – Tom I. – Odesa: DVU, 1929. – S. 195–215.
69. Yaremchuk V. *Traktuvannya diyal`nosti M. Grushevs`kogo v radyans`kij istoriografiyi pislyastalins`kogo chasu (seredy`na 1950 – pochatku 1970-x rr)* // *III Mizhnarodny`j naukovy`j kongres ukrayins`ky`x istory`kiv “Ukrayins`ka istory`chna nauka na shlyaxu tvorchoho postupu”.* – *Lucz`k,* 2006. – S. 376–383.